
KRITIKAI SZEMLE

EGYSÉGES IRODALOMSZEMLÉLET

Bori Imre: *Szövegértelmzések*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977

Bori Imre új kötete írásainak, esszéinek, tanulmányainak legtöbbjét alkalom szülte, az irodalom életének és történetének számottevő évfordulói, emlékei, néhányszor új, a kritikus szerint fontos mű, munka megjelenése, s legtöbbször persze az oly gyakori, megkerülhetetlen szerkesztői megbízások, felkérések. A kötet írásai szigorúan „funkcionálisak” tehát, a kötet egésze pedig szerep- és feladatvállaló, mert az alkalmak és megbízások ürügyén az olvasók legszélesebb köréhez (újság- és folyóirat-olvasókhoz, rádióhallgatókhoz) szólva az irodalmi gondolkodás egységes szemlélet- és fogalomkörének tör utat, sohasem az egyszerű népszerűsítés, hanem legtöbbször a valóságos meggyőzés gondolkodói eszközeivel. Más szóval, az alkalmi jelleg — még a sürgős fogalmazásból eredő, ritkán előforduló „elsietettség” ellenére is — erénye a kötetnek, mert egyetlen írása sem marad meg, még a vitatkozás szándékával írottak sem, az alkalom és megbízatás természetszerűen szűk határai között; Bori Imre, gondolatmenetének tisztaságával, az alkalomból előlépő irodalmi kérdések pontos megfogalmazásával túllép az írások külső indítékain. Ezzel együtt az eltérő irodalomtörténeti időpontokhoz, az egymásnak ellentmondó írói-költői alkatokhoz fűződő írások — az irodalomról, a költészetről, az ember és a költő, a vers és a nyelv stb. viszonylatairól való rendszerbe foglalható gondolkodás eredményeképpen — *egységet* alkotnak, egy pontosan körvonalazható és viszonylagosan „működőpontúnak” nevezhető irodalomszemléletet érvényesítve.

Ennek a rendszernek vehető működőpontú irodalomszemléletnek középpontját az irodalmi múlthoz, az irodalomtörténethez, az irodalmi örökséghez való elméleti viszonyulás adja. A működőpontúság módszerén nem vagy a legkritikábban értettünk irodalomtörténeti eljárást, hiszen első sorban a jelen irodalmának megfigyelésére és kritikai leírására mutatkozott alkalmasnak, a múlt műveinek értelmezésekor pedig a szokásosan irodalomtörténetinek vélt kutatások látványos megkerülését jelentette csupán. Még az olyan mindmáig példamutató irodalomtörténeti elemzések és értekezések esetében is, mint Sinkó Ervin elévülhetetlen értékű Kazinczy- és Csokonai-tanulmányai. Most Bori Imre Petőfi vershagyó-

mányáról szólva és egy sajátos formájú Petőfi-naplót vezetve megkísérelte a műközpontúság módszerét az irodalomtörténetre alkalmazni, abból az egyidőben gyakorlati és elméleti nézőpontból kiindulva, hogy „Petőfit (mint ahogy minden alkotót) elsősorban nem a maga korának kell megszereznünk, hanem a magunkénak”. Eppen ezért Petőfi költészetében a mi „korunk versízlésével rokon” vonásokat keresi, s eközben — szinte természetesen — ennek a költészetnek „ismeretlenebb, kevésbé vizsgált rétegéről” szól, azokról a versekről, amelyekben a mai versízléssel rokon költői vonások „leginkább ígéretként voltak csak meg”. Bori Imre eljárásában ily módon egyfajta kettősség mutatkozik meg. Egyrészt a múlt nagy alkotói életműveiben a jeleni költői törekvésekkel rezonáló értékeket, költői vonásokat kívánja a jeleni törekvések viszonylatrendszerében feltárni, ugyanakkor azonban — másrészt — arra kényszerül, hogy az irodalomtörténet által és az irodalmi hagyomány tudatrendszerében megrögződött értékrendet kérdőjelezze meg, de nem olyképpen, hogy az ez ideig nagynak tekintett műveket, Petőfi költészetében „az immár klasszikus értékűekként számon tartott” verseket hátrébe szorítaná, hanem olyképpen, hogy az eddig „befejezetlenek” tartott művekben keresi a jelennel rezonáló költői vonásokat. Elvben természetesen kézzelfogható és meggyőző ez a szempont, hiszen — föltehetően — az új, a csak évtizedek múlva felszínre kerülő költői vonások antcipálása mindenekelőtt a (látszatra) „befejezetlenek” tartott, mert az adott költészeti és történelmi viszonylatokban be sem fejezhető művekben lehetséges, ugyanakkor azonban ez az elvi megoldás semmiképpen sem zárhatja ki e költői vonások meglétét a „klasszikus értékűekként számontartott” művekben, amit egyébként igen meggyőzően bizonyít Németh G. Béla Az ódához emelt dal című, éppen Petőfi klasszikus értékű Itt van az ősz, itt van újra... kezdetű versének elemzése. Bori Imre a maga okfejtésében a Felhők-korszak darabjaira támaszkodik elsősorban, ezekben ismerve fel Petőfi vershagyományának azon rétegét, amelyről a modern magyar költészet mint óséről megfedelkedett. A Felhők-korszak és a körébe tartozó versek irodalmi és irodalomtörténeti megítélése még nem fejeződött be, viszont úgy látszik, hogy éppen e verseknek az új magyar költészet távlataiból való „felfedezése” teszi majd lehetővé e versek pontos megítélését, viszonylagos befejezetlenségükről kialakult nézőpontok problematizálását. S ebben jelentős szerepük lesz azoknak a költői vonásoknak, amelyek e verseket mondjuk az avantgarde törekvések versvilágához közelítik. Eközben elméleti és irodalomtörténeti nehézséget csak az támaszthat, hogy ezek a találkozások közvetetten alakultak ki, a magyar szürrealizmus idegen példák útját járva jutott el a Felhők-sorozat későbbi költői gyakorlatot (képformálást) előjelező mozzanataig. Persze, az irodalom történetében gyakoriak és egyáltalán nem rendhagyók az ilyen „kerülő utak”, s így semmiképpen sem kérdőjelezhetik meg e találkozások bizonyosságát, arra a

kérdésre azonban választ követelnek, hogy ellenükre is, miként alakul ki a párbeszéd a jelen és a múlt költészete között, vagyis hogy lehetséges-e ez a párbeszéd, ha az egyik fél (a jelen vagy a közelmúlt költészete) nem ismeri, vagy megfeledkezett a másik félről (a múlt irányító példamutatásáról)? A párbeszédhez ketten kellene, és ha egyáltalán lehetséges a párbeszéd a magyar szürrealizmus és a Felhők-korszak darabjai között, akkor Bori Imrének azt az állítását, hogy „századunk magyar lírája önnön létezéséről alig-alig volt képes tudatosan gondolkodni” és ezért „lírai ’öntudata’ ténylegesen pusztán a kurta emlékezeté”, talán úgy kellene érteni, hogy a magyar kritikai és irodalomtörténeti gondolkodás nem tudott kellő formában elgondolkodni a magyar líra létezéséről, a magyar lírának saját hagyományával való kapcsolatáról és érintkezéséről. A költészet ugyanis semmiképpen sem szakíthatja meg saját múltjával, minden őt megelőző szöveggel folytatott párbeszédét, még a „kerülő utakkal”, az idegen példák követésével sem, itt legfeljebb arról lehet szó, hogy a kritikai gondolkodás nem tudta követni ennek a párbeszédnek az irányait. Éppen ezért látszik Bori Imre gondolatmenetének indokoltsága *mellett*, nem annak ellenére, jogosultnak az a feltevezésünk is, hogy nemcsak a múlt (látszólag) „befejezetlen” alkotásai vannak kapcsolatban a jeleni törekvésekkel, hanem a teljes múlt, ha az irodalom teljes múltján nem minden múltbéli írásos emléket értünk, hanem a „klasszikus értékűek” rendszerét.

Ha így tekintünk erre a kérdésre, akkor nemcsak azt deríthetjük fel, hogy a magyar költészet mostohán bánt önnön tradíciójával, inkább azt, hogy a költészet kritikája fedte el a költészet és a költészeti tradíció kapcsolatát, de ettől sokkal lényegesebb, hogy Bori Imre felfedező értékű gondolatmenete az ún. műközpontú irodalomtudományi módszernek a tradícióval szembeni illetékességét bizonyította, mégpedig nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is, hiszen e módszert alkalmazva igazán meggyőző módon világította meg a lírai tradíció jelenvalóságát. Nemcsak a Petőfi-napló frappánsan megfogalmazott fejezeteiben, hanem a kötetnek Versek nyomán című — Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és Füst Milán egy-egy versét elemző — fejezetében, de ennek az interpretációs módszernek az érvényességét bizonyítja mind a Kassák verstípusairól, mind pedig József Attila két verséről írt elemzése is, bár a Versek nyomán fejezet és a két József Attila-vers elemzése, nyilván a szerzői feladat miatt — középiskolásoknak készült versértelmezések ezek —, aránylag sok életrajzi tényt használt fel a versek jelentés- és értékköreinek megközelítése során, többet mint amennyit általában a műre összpontosító elemzés használni szokott. Ezért tekinthető Bori Imrének József Attila kis formáiról írt dolgozata a választott elemzési módszer teljesebb, és egyúttal összetettebb alkalmazásának is.

Ha ezeknek az elemzéseknek az volt a céljuk, hogy a múlt irodalmát

és költészetét a jelennek (a magunk korának) „szerezzék meg”, akkor ennek a közvetlen célnak a megvalósításával összefüggésben Bori Imre választott módszerének hatékonyságát is bizonyította. A kötet további részeiben, amikor már a jelen irodalmának kérdéseit teszi fel Bori Imre (a *Versek éve 1975* egy-egy szerinte kiemelkedő versét értelmezve, Déry Tibor irodalmáról szólva, Vasko Popa egyik versét elemezve, és Brasnyó István meg Németh István prózájáról gondolkodva), már aligha szükséges a módszer illetékességének és lehetőségeinek bizonygatása, hiszen a jelen irodalma természete szerint meg is követeli a közvetlen (működőpontú) értelmezést, interpretációt.

Mégis szólni kell ezeknek az írásoknak a módszeréről is, annál is inkább, mert a *Versek éve 1975* egyes darabjainak Bori Imre által felkínált elemzése bizonyos mértékben vita azzal a talán túlságosan is sommás bírálattal, amit közvetlenül a kötet megjelenése után én írtam (l. *Könyv és kritika*, 2., 156–159. old.). Kétségtelen, hogy Bori Imre joggal cáfolt rá a kritikus összefoglaló ítéletére a kötet nagyszámú verse közül tíz valóban sikerült („befejezett”) szöveget emelve ki, de a túlságosan sok „közös vonásra” utaló megjegyzésünket nem vitatta el, így azt sem, hogy ez a kötet — a néhány kiemelt vers ellenére is — a jugoszláviai magyar költészet egy válságos pillanatát ragadta meg. Persze, az az elentmondás, ami ily módon kettőnk nézete között kialakult, semmiben sem csökkenti Bori Imrének a tíz hazai költő verséről mondott pontos megfigyeléseinek jelentőségét, még akkor sem, ha ez az elentmondás kritikus (interpretációs) módszereink közötti eltérésekből következik. A *Versek éve 1975* tíz verséről írt jegyzeteit Bori Imre ugyanis annak megállapításával kezdi, hogy „A vers — bármennyire is keresik objektív mértékének lehetőségét — manapság is a szubjektív ítéletnek van kiszolgáltatva”, és ezeknek a mértékeknek a keresését a „modern irodalomtudomány bűvös mutatóvonalainak” nevezi, kimondva, hogy e mértékek keresése meddő erőfeszítés, mert „tudjuk”, hogy „versostrómunk meddő marad”, minthogy „éppen abba a többletbe nem tudunk behatolni, amelyen a ‚vers’ áll vagy bukik”. S itt figyelmeztet a következőkre is: „Erről a többletről van szó a ‚jó’ vers esetében tehát, éppen ezért szinte lehetetlen ‚tárgyasítani’, ami a vers egészen szubjektív, ‚emberi’ tényezője.” Bori Imre ezekkel a megfigyelésekkel meggyőző módon hívja fel a figyelmet a modern irodalomtudomány módszereinek véges lehetőségeire, mert véges az objektív mértékek keresése, és bármilyen alaposan, bármennyire is objektív és egzakt módon végzünk el egy elemzést, a vers tényleg a végső következtetésekig valóban meg nem fejthető, minden elemzés után marad még valami, amiről nem szóltunk, vagy nem szólhattunk (módszerünk véges volta miatt), de azért, mert minden interpretáció és kommentár csak véges lehetőségeket kínál fel, még nem hátrálhatunk meg a versértelmezés megfelelő módszereinek kidolgozásától és alkalmazásától sem. Ha a módszerek véges lehetőségei előtt meghátrálunk, akkor

menthetlenül a benyomások szubjektívizmusa és az esztétikai relativizmus zavaros vizeire hajóznánk. S ezt éppen Bori Imre, a műközpontú szövegértelmezési módszer művelője tudja a legjobban, hiszen módszerének nemcsak a lehetőségeit, hanem a korlátait is ismeri. Ezért a modern irodalomtudományak általa felkínált bírálata semmiképpen sem tekinthető az impresszionizmus kritikai gyakorlata felelevenítésének, még akkor sem, ha nagyon is határozottan hivatkozik a szubjektív ítélet illetékességére. Kettőnk nézete között nem a lehetetlenbe és illúzióba való makacs ragaszkodás miatt van eltérés, hanem azért, mert Bori Imre túlméretezi azokat az akadályokat, amelyek elé gondolatmenete során a modern irodalomtudomány szinte kötelezően kerülni szokott, én pedig ezeket az akadályokat általánosan tartom érvényeseknek, hiszen a „szubjektív ítélet” is akadályokba ütközik a vers élő sejtjeit kutatva. Más részről szerintem nincs is olyan nagy ellentmondás az objektív mértékek keresése és a szubjektív ítéletre való támaszkodás és hivatkozás között, mert — és talán én is mondhatom: „tudjuk” — minden elemzést a műhöz való szubjektív ragaszkodás előz meg, egy ilyen szubjektív (ha úgy tetszik) érzelmi affinitás nélkül semmiféle értelmezés és elemzés nem lehetséges. Végül is tehát arról van szó, hogy az objektív mértékek éppúgy közel vihetnek a mű titkához és többletéhez, ahogyan a szubjektív ítéletek is eltávolíthatnak bennünket a vers igazi tényezőitől.

Szoros összefüggésben van a műközpontú módszernek az irodalom műltájában való illetékességével és a jelen megfigyelésére való alkalmasságával — de most már egészen konkrét vonatkozásban — Bori Imre nézete a jugoszláviai magyar kritika (és általában az irodalmi kritika) funkciójáról. Ugyancsak a Jegyzetek versekről egyébként Gál László Halottakkal együtt című versét elemző első írásának bevezető soraiban mondja Bori Imre, hogy „a kritikának, amely csak provinciális változatában kapja a negatív leltár szerepét, hiszen valódi funkciójában nem egyenlíthető ki a gyomírtóval, legfontosabb feladata az értékek afirmálása”, mégpedig azért, mert „az esztétika sem az értékelenségek, hanem az értékeken alapuló, a művészetek kínálta egyetemes tapasztalatok általánosításának tudománya”. Bori Imre okfejtése logikus és meggyőző. A „negatív leltár” egész biztosan a provincializmus egyik változata, csak-hogy ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a „pozitív leltár” semmiben sem kisebb provincializmus. Ezt az utóbbit annál is inkább szem előtt kell tartanunk, hiszen a „negatív leltár” sohasem volt oly mértékben jellemzője a jugoszláviai magyar kritikai gyakorlatnak, mint éppen a „pozitív leltár”, melynek emlékezetes labdaadogatós gyakorlata nem (vagy csak elvétve) nyitott utat az értékeknek, hiszen a viszonyítás és a megítélés lehetőségéről mondott le. Bizonyos, hogy a kritika „legfontosabb feladata az értékek afirmálása”, de lehetséges-e ez az afirmálás, ha a leltárunk mindig pozitív, vagy ha csak a pozitív számoszlopokat

vesszük tekintetbe, a mulasztásokról, a hiányokról, a sikertelenségekről hallgatunk? Az értékek afirmálása ugyanis csak az értékek viszonyítása, és e viszonyítás (esztétikai) rendszerben való megalapozottsága szerint lehetséges. Ha csak az értékekről szólna a kritika, akkor nem afirmálná, hanem elsüllyesztené, elrejténé az értékeket. Bizonyos az is, hogy értelmezni (és elemezni) csak értékes alkotásokat lehet (és érdemes); általában nem sok hasznunk származhat a nem értékhordozó szöveg értelmezéséből, mert a fércművekről — bármilyen szándékú is az értelmezés — csak azt mondhatjuk, hogy fércmű, és legfeljebb a fércmű ismerveit sorolhatjuk még fel. Ha erre egyáltalán szükség van. És itt megint különbséget kell tenni. Az irodalomnak esztétikára támaszkodó értelmezése valóban nem lehet „negatív leltár”, bár az értékviszonyítás fontossága miatt tartózkodnia kell a kizárólagosan pozitív számvetéstől is, viszont az irodalom kritikája, különösképpen az úgynevezett napi kritika, a művek megjelenését makacs kitartással nyomon követő (és ezért a legtöbbször csak gúnnyal és megvetéssel illetett) kritika nem hallgathatja el az értéktelenségeket, még akkor sem, ha ezzel a negatív leltár látszatát kelti, mégpedig éppenséggel az értékek (a valóságos irodalmi értékek) afirmálásának és az esztétikai általánosítások megőrzésének érdekében. Bori Imre szempontjai tehát elsősorban az értelmezésre, az irodalmi elemzésre érvényesek és nem az irodalmi kritikára, még akkor sem, ha jól tudjuk, hogy az értelmezés és az értékelés feladata nem választható külön, hiszen csak az értelmezés útján lehet értékelni, és csak az értékelés teszi megalapozottá az értelmezést. Az, hogy a *Versek éve 1975* több mint száz verse közül Bori Imre tizet értelmezésre és értékelésre alkalmasnak minősített, természetesen nem jelent a „tökéletes jellemek” provincializmusának értelmében pozitív leltárt, aminthogy az sem jelent provinciális negatív leltárt, ha a kritikus a több mint száz vers nyújtotta tapasztalat alapján költészetünk válságtüneteire mutat rá. Arról nem is szólva, hogy ez nem gyomirtás, mert a kritikus sohasem gyomirtó vegyszer, és a kritikának sem a feladata a gaz felégetése. A kritika valóban a kételkedés műfaja és nem a lelkesedésé, de a kételkedés nem annyira a kritika tárgyára, mint inkább a kritika lehetőségeire vonatkozik. A kritika nem akkor tárgyilagos, ha objektív akar ítélni, és akkor sem, ha vállalja a szubjektív ítéletnek való kiszolgáltatottságot, hanem akkor, ha önmagában kételkedik, ha kritériumait fogalmazza mindig újra, ha számol a tévedés arányszámaival... Különösen fontos ezt szem előtt tartani, ha a jugoszláviai magyar kritikáról szólunk.

Ennek a kritikának Bori Imre a legjelesebb képviselője, mégpedig elsősorban azért, mert ő tud rendszerben gondolkodni az irodalom jelenségvilágáról és mert a jugoszláviai magyar irodalmat (történetét és jelenét is) a legjobban ismeri, és ha néhány kérdésben vitánk van vele, az nem irodalmi ismereteinek és gondolkodási rendszerének problematikusságára,

hanem éppen ellenkezőleg, továbbgondolásra készítő, gondolatébresztő voltára hívja fel a figyelmet. A *Szövegértelmezéseket* éppen ezért tekintem a jugoszláviai magyar kritikai gondolkodás fontos állomásának.

BÁNYAI János

KERTÉSZ IMRE KÉT KISREGÉNYÉRŐL

Kertész Imre: *A nyomkereső*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977

Vékony, kis formátú kötet, amolyan zsebkönyv. És az olvasót feszült-ségtben tartó írói eszközök, gondolkodásra készítő tartalom — részben talán csak a szerzői szándék tekintetében, részben azonban valójában is. Annyira mindenképpen, hogy az olvasót magát is „nyomkeresésre” nyomozásra készítse.

Jellegéből fakadóan mindenekelőtt annak emlékeztető észrevételzésére, hogy napjainkban mind gyakrabban lehetünk tanúi egyfajta szándéknak, amely egyes művek „szülőhelye”, illetve azok témája és színhelye között húzódik. Bármennyire nehezen nyert ugyanis polgárjogot ez, főleg a kis nyelvtérségek irodalmában, ma már nem túlságosan ütközünk meg azon, ha egy-egy történet az író hazájától távol eső égtájon, képzeletbeli vagy csak közelebről meg nem határozott országban játszódik. Érthető és megindokolható írói eljárásnak tekintjük az efféle megoldásokat akkor is, ha nem feltétlenül holmi „álsruhába bujtatás” rejlik mögöttük, mivel végső fokon arra is gondolhatunk, hogy korunk íróját, hála a tömeghírközlő eszközök távolságcsökkentő szerepének, tőle távol eső tájakon és földrészekén uralkodó állapotok, ott lejátszódó események is reagálásra készíthetik, megmozgathatják fantáziáját. Persze az ilyen művek értéke, „komolyanvethetősége” mindenképpen attól függ, mennyire képes a benne rejlő üzenet túlmutatni az adott történet keretein, mennyiben tekinthető általános érvényűnek az alapját képező szituáció, tekintve, hogy valamely, az író közvetlen környezetéből kinőtt műnek, a benne megmutatott „helyi” társadalmi körülményeknek, illetve „színeknek” — legalábbis az ugyane környezetbe tartozó olvasók számára — végeredményben „önértékük” is lehet. Szükségtelennek tetszhet azonban külön is hangsúlyozni, hogy maradéktalanul örülni az ilyen műveknek mégiscsak akkor tudunk, ha mondanivalójuk áttételesen a „szülőföld” világára is vonatkoztatható, ha úgy tetszik, „visszaüt” rá valamiképpen. Enélkül ugyanis az efféle alkotás holmi „más háza táján való sörprögetésnek” tűnhet. Ennek „vádját” egyébként Kertész Imre két kisregényét illetően, már így előljáróban is nyugodtan elháríthatjuk. Akkor